

Píše Lenka Vodrážková

(E*forum, 28. 08. 2024)

Zájem o německý jazyk a literaturu v českých zemích, který dokládá také historie vzniku **Sudetoněmeckého slovníku**, vyplývá z dědictví dlouhodobého historicko-spoločenského vývoje v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, kdy zde po staletí žili vedle sebe Češi a Němci označovaní v regionálním kontextu jako čeští Němci (nebo Čechoněmci; *Deutschböhmen*), příp. také moravští Němci a slezští Němci (*Deutschmährer*, *Deutschschesier*). Od počátku 20. století se pak pro souhrnné pojmenování obyvatelstva německé národnosti v českých zemích prosadilo označení sudetští Němci (*Sudetendeutsche*) odvozené od tradiční oblasti německého osídlení v horském pohraničním pásmu Sudet, které se rozkládá od Labských pískovců (*Elbsandsteingebirge*) na severu Čech až k Moravské bráně (*Mährische Pforte*) na východě českých zemí. Česko-německé národnostní poměry se utvářely již od raného středověku ve spojení s christianizací, sňatkovou politikou vyšších sociálních vrstev a rozvojem obchodních styků a posílily se kontinuálním německým osídlením v důsledku kolonizačního pohybu především v průběhu 13. století. Vlivem německé kolonizace podporované politickými, hospodářskými a církevními vazbami, se české země staly dvojjazyčným - česko-německým - územím. Proces německého osídlení českých zemí vycházel většinou z příhraničního sousedství okrajových oblastí česky a německy mluvících zemí, a proto lze shledat úzkou spojitost mezi historickými nářečnými na obou stranách zeměpisné hranice: Němci se stěhovali do české kotliny od 12. století nejdříve ze západu, z Bavorska, a z jihu, z Rakouska, pak ze severu, z Frank, Durynska a Saska, a na konec ve 13. století, poté co z německé kolonizace ve Slezsku vznikala další nová sídla, i z východu. Němečtí kolonisté přicházeli nejen z bezprostředně sousedících zemí, ale i ze vzdálenějších oblastí, např. z Porýní nebo Flander. V polovině 13. století došlo k dalšímu přistěhování Němců např. z Míšeňska, z Horní Lužice a ze Slezska. Z německy osídlených oblastí Dolního Rakouska byla od konce 11. století kolonizována jižní Morava. Okolnosti průběhu německého osídlení pak byly určující pro vznik německých nářečních oblastí v českých zemích - středobavorské (*mittelbairisch*) na jihu a jihozápadě Čech, severobavorské (*nordbairisch*) na západě Čech, východofranské (*ostfränkisch*) na severozápadě Čech, hornosaské (*obersächsisch*) na severu Čech a slezské (*schlesisch*) na severovýchodě Čech, severu Moravy a ve Slezsku, přičemž v jižně a západně položených nářečních územích převažovaly jihoněmecké (tzv. horskoněmecké/*oberdeutsch*) jazykové prvky a severně a východně položené nářeční oblasti vykazovaly převahu východostředoněmeckých (*ostmitteldeutsch*) jazykových aspektů. Ve vnitrozemí vznikly jazykové ostrovy, jejichž dialekt není vždy bezprostředně přiřaditelný k dialektům německy mluvící oblasti (např. severobavorský dialekt v Jihlavě/Iglau a Havlíčkově Brodě/Deutschbrod). V Praze, kde převládala rozsáhlá česko-německá

dvojazyčnost, byla němčina ovlivněna od konce 13. století jak bavorskými, tak středoněmeckými prvky. Německé osídlení změnilo strukturu obyvatelstva v Čechách a na Moravě až do poloviny 20. století, resp. do konce 2. světové války.

Na význam výzkumu a popisu německých nářečí v českých zemích pro vývoj jazyka, historii, kulturu a literaturu poukazuje i rozsáhlá a dlouhodobá práce na *Sudetoněmeckém slovníku*. Součástí projektu na slovníku je i sborník *Das Sudetendeutsche Wörterbuch. Bilanzen und Perspektiven* vydaný jako jedenáctý svazek řady *DigiOst* v rámci spolupráce německých institucí se vztahem k dějinám a německému jazyku, resp. německým nářečím v českých zemích (*Collegium Carolinum - Forschungsinstitut für die Geschichte Tschechiens und der Slowakei*, München; *Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung - Institut der Leibniz-Gemeinschaft*, Marburg; *Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropa*, Regensburg). I když může název sborníku evokovat různá hlediska (např. politické), kterými lze nahlížet na problematiku *Sudetoněmeckého slovníku*, týká se recenzovaná publikace především bilancování a perspektiv slovníku ve filologické, resp. lexikografické rovině. Publikace zahrnuje příspěvky „o rozmanité historii vzniku slovníku, o jeho specifickém sestavování daném okolnostmi vzniku a o bohatství dokumentů této lexikografické dílny.“ Kromě reflexe dosavadní práce na prvních pěti svazcích *Sudetoněmeckého slovníku* jsou obsahem sborníku aktuální otázky nářečního zeměpisu a zejména současné a budoucí podoby digitálních slovníků, a to na příkladu několika nářečních slovníků a speciálních studií. V této souvislosti přináší sborník také podněty k další fázi vývoje práce na slovníku a výhledy jeho dalšího využití a uplatnění. Celkově lze příspěvky sborníku utřídit do tří tematických okruhů, které ale neodpovídají pořadí příspěvků v publikaci: 1) *Sudetoněmecký slovník* v nástinu jeho cílů, zdrojů, koncepce a významu, 2) jazykový materiál slovníku a 3) perspektivy digitální lexikografie.

Do prvního tematického okruhu patří bilanční příspěvek jednoho ze spoluautorů slovníku Otrfida Ehrismanna k významu *Sudetoněmeckého slovníku* jako kulturněhistorické památky. Zmapování dějin *Sudetoněmeckého slovníku* má samozřejmě ve sborníku, jehož cílem je bilancování dosavadní historie jeho vzniku, svoje opodstatněné místo. V kontextu výzkumu německého jazyka a literatury v českých zemích v okruhu univerzitní a mimouniverzitní germanistiky zaměřili pozornost na německá nářečí v českých zemích zejména němečtí germanisté. Na první příspěvky o německých nářečích v českých zemích, které zpracoval rakouský germanista Hans Lambel (1842–1921) a po něm Adolf Hauffen (1863–1930), navázala další generace pražských germanistů, především Erich Gierach (1881–1943) a Ernst Schwarz (1895–1983). Jejich úzký vztah k německé pohraniční oblasti severních Čech (Erich Gierach žil během svého působení na pražské univerzitě trvale v Liberci/Reichenberg a Ernst Schwarz pocházel z Nového Boru/Haida) je nasměroval kromě zájmu o onomastiku německojazyčných oblastí českých zemí také k lexikografické práci. Kromě toho již během studií na pražské univerzitě vzbudil u Ernsta Schwarze zájem o onomastiku a německá nářečí jeho profesor, rakouský dialektolog a jeden z průkopníků nářečního zeměpisu Primus Lessiak (1878–1937).

K práci na slovníku, resp. K výzkumu německých nářečí západních a severních Čech přišel podnět až počátkem třicátých let od lipského germanisty Theodora Fringse (1886–1968), který se v té době věnoval přípravě slovníku nářečí saského regionu. Podstatnou roli při vzniku a koncipování sudetoněmeckého nářečního slovníku zde samozřejmě sehrál i politický kontext rozmachu německého nacionalismu ve třicátých letech 20. století spojený se záměrem posílit a zdůraznit význam německého jazyka, resp. německých nářečí v českých zemích. Rozsáhlé podklady k *Sudetoněmeckému slovníku* včetně kartografického materiálu a dotazníků k výzkumu jednotlivých německých nářečí v českých zemích, na kterých pracoval po Gierachově odchodu do Mnichova v roce 1936 Ernst Schwarz se svými žáky, jsou v současné době uloženy ve fondu Německé univerzity Archivu Univerzity Karlovy. K práci přerušené odsunem po roce 1945 se Ernst Schwarz po několika letech vrátil a ve spolupráci s bývalým pražským kolegou Franzem Josephem Beranekem (1902–1967) inicioval za podpory mnichovského Collegia Carolina v roce 1957 obnovení práce na slovníku. Dožil se ještě vydání prvního sešitu *Sudetoněmeckého slovníku* v roce 1982, ale první svazek složený z osmi jednotlivých sešitů vyšel roku 1988 až po jeho smrti. Práce na slovníku byla součástí projektu zaměřeného na „dějiny jazyka a kultury bývalého německojazyčného obyvatelstva z Čech, Moravy a Slezska,“ na kterém pracuje oddělení Collegia Carolina *Sudetendeutsches Wörterbuch* se sídlem na univerzitě v Gießenu (Justus-Liebig Universität Gießen). Úkoly, cíle, zdroje a metodologické postupy lexikografické práce shrnuje ve sborníku redaktorka *Sudetoněmeckého slovníku* Isabelle Hardt. Vzhledem k poválečnému vývoji a národnostním poměrům v Československu je cílem práce zdokumentovat jedinečnost a výjimečnost německých nářečí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku a jejich slovní zásoby pro západoevropské a středoevropské jazykové, kulturní a sociální dějiny a zároveň zachovat podobu německých nářečí, která jsou odsouzena k zániku, na základě nářečního stavu jazyka v době poválečného vyhnání a před ním. Práci na slovníku dokreslují základní informace o slovníku včetně metodologických postupů při tvorbě lemmat i ucelené shrnutí dosavadní práci na slovníku. Z příspěvků členů redakce jsou přínosné a informativní soupisy bibliografie k *Sudetoněmeckému slovníku* sestavené a využívané redakcí při práci na slovníku. Sem patří také přehled výchozích zdrojů, tzn. časopisů a periodik pro excerpci lemmat, které uspořádala Bettina Hofmann-Käs (*Zeitschriften und Periodika der Redaktion des Sudetendeutschen Wörterbuchs*), a také popis fondů a katalogů redakce a bibliografie jednotlivých vydaných svazků slovníku i příspěvků vázaných tematicky na *Sudetoněmecký slovník* (*Die Bestände der Redaktion des Sudetendeutschen Wörterbuchs* a *Bibliografie zum Sudetendeutschen Wörterbuch*), které pro sborník zpracoval Otfried Ehrismann. Jediný příspěvek tohoto tematického okruhu, který pojednává o dalších perspektivách *Sudetoněmeckého slovníku*, pochází od vedoucího redakce slovníku prof. Thomase Gloninga, který se věnuje zajímavému a aktuálnímu tématu digitální verze *Sudetoněmeckého slovníku*, která by umožnila nejen lepší uživatelskou dostupnost slovníku, ale i nové možnosti práce s lemmaty.

Druhý tematický okruh sborníku zahrnuje příspěvky zejména ke slovní zásobě němčiny z českých zemí. Podnětný příspěvek představuje výzkum Klaase-Hinricha Ehlerse

k lexice Němců z českých zemí, kteří se po vyhnání po roce 1945 usídlili v oblasti Meklenburska (*Verliert sich alles – eine kurze Tradierungsgeschichte des Herkunftswortschatzes immigrierter Vertriebener im mecklenburgischen Sprachumfeld*). Na příkladech lexémů každodenní slovní zásoby, např. *Kren – Meerrettich, Karfiol – Blumenkohl, Schmetten – Sahne, Paradeiser – Tomate, heuer – dieses Jahr* apod., dokládá autor příspěvku postupné vytlačování původních regionálních výrazů ze slovní zásoby dalších generací Němců vysídlených z Čech, Slezska a Slovenska vlivem nového většinového prostředí. Z jazykového materiálu *Sudetoněmeckého slovníku* vychází příspěvek Štěpána Balíka o aškenazismech v české němčině (*Woas host – du'n heit fier an Schabesdeckl auf? Vzorek aškenazismů v české němčině stanovený na základě jazykového materiálu ze Sudetoněmeckého slovníku a jeho katalogu v Gießenu*). V tomto případě je příspěvek zastoupen ve sborníku v identické verzi v angličtině a v češtině, což vydavatelé sborníku zdůvodňují zřetelem k adresátům obou jazykových kultur – české a německé. Vzhledem k tomu, že ostatní příspěvky byly ve sborníku publikovány pouze v jedné jazykové verzi, působí tak zastoupení jediného příspěvku ve dvou jazykových verzích nevyváženě. Kromě toho příspěvek neobsahuje zásadní informace týkající se *Sudetoněmeckého slovníku*, ale zabývá se dílčím tématem jeho jazykového materiálu.

Poslední tematický okruh se dotýká v jednotlivých příspěvcích perspektiv dalšího vývoje prací na *Sudetoněmeckém slovníku*, zejména otázky jeho digitální verze, a to na příkladech digitálních slovníků (Almut König: *Das Fränkische Wörterbuch. Ein Werkstattbericht*) a počítačových programů využívaných v nářeční lexikografii (Alfred Lameli: *Dialektwörterbücher zwischen Web 0.0 und Web 3.0* a Eckhard Eggers: *Python und SQLite in der Dialektlexikographie*). Zejména cesta digitalizace je v lexikografii aktuální, jak ukazuje mimo jiné příklad Raně novohornoněmeckého slovníku (*Frühneuhochdeutsches Wörterbuch*, 1989n.) Oskara Reichmanna, který zaznamenává a popisuje německou slovní zásobu od poloviny 14. do poloviny 17. století a jehož původní tištěná verze je rozšířená od roku 2017 o online verzi. Digitální verze slovníků mají širší možnosti využití práce s jazykovým materiálem a odkazy. Význam má z hlediska dostupnosti pro uživatele slovníku z různých oborů, kteří se v případě *Sudetoněmeckého slovníku* zabývají německým aspektem v českých zemích, a to z historického, archivářského, jazykovědného či literárněvědného hlediska.

Práce na *Sudetoněmeckém slovníku*, který přináší doklady o německém jazyku jako významné součásti jazykového a kulturního bohatství českých zemí, je v každém ohledu záslužný počin. Vzhledem k tomu, že se jedná o práci dlouhodobou, lze považovat jen za správné, že se redakce a ostatní spolupracovníci slovníku rozhodli k bilancování dosavadní lexikografické práce a dosažených výsledků, ale i k diskusi nad perspektivami dalšího vývoje a forem slovníku. Nezbyvá než si přát, aby práce na *Sudetoněmeckém slovníku* úspěšně pokračovala dál až k jejímu dokončení, a to v tištěné i digitální verzi.

Ehrismann, Otfried / Hardt, Isabelle (eds.): *Das Sudetendeutsche Wörterbuch. Bilanzen und Perspektiven* [DigiOst, vyd. Martin Schulze, Peter Haslinger und Ulf Brunnbauer, sv. 11]. Berlin: Frank & Timme, 2021, 258 s.

www.ipsl.cz